

החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה, 1940-1942, והתגובות עליה

ז'קלין סופרמן

מבוא

בולגאריה, שלא כמדינות אחרות במזרח-אירופה, לא היתה בה כל חקיקה אנטי-יהודית קודם מלחמת-העולם השנייה. עם כינון בולגאריה כמדינה עצמאית, ניתן בשנת 1878 ליהודיה שוויון-זכויות מלא שקיים למעשה, והיהודים קיימו מערכת תקינה של יחסים הדדיים עם הבולגארים. בתור גרורה של גרמניה במלחמת-העולם השנייה, אימצה בולגאריה את הגישה הנאצית וחוקקה חוקי אפליה נגד היהודים, כדי לבודדם מן החברה הכללית, להחלישם, לגזול את רכושם, וכמסקנה מכך, שהתפתחה תוך כדי המלחמה — להשמידם במסגרת 'הפתרון הסופי'. מערכת חוקים זו הושפעה מחוקי נירנברג שהונהגו בגרמניה בשנת 1935. התחקיקה נגד היהודים עוררה התנגדות בקרב שכבות רחבות בציבור הבולגארי. זוהי תופעה יוצאת-דופן בתקופת השואה, וראוי לבחון את משמעותה. למרות ההתנגדות, החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה התקבלה. הממשלה קיבלה סמכויות מלאות לביצועה, ולשם כך הקימה מוסד מיוחד 'הקומיסאריון לענייני יהודים', שאויש באנטישמים קיצוניים. גרמניה שיגרה יועץ מיוחד לכך. בכל זאת יהדות בולגאריה ניצלה, החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה לא הצליחה אפוא להכין את הקרקע להשמדת יהודיה.

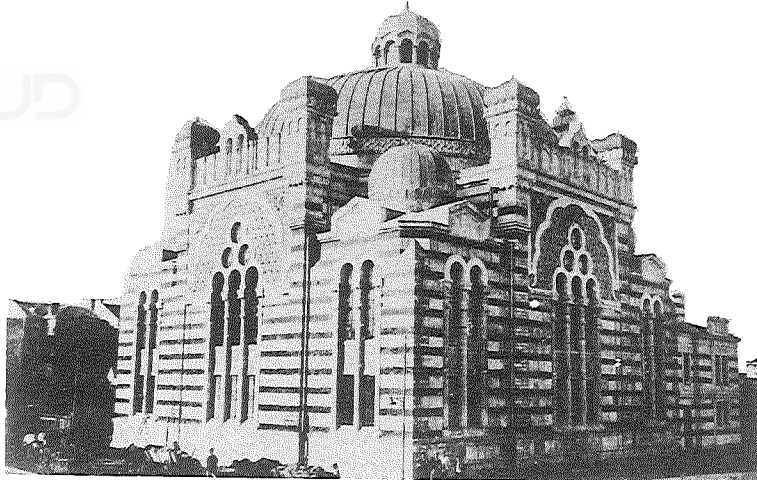
היהודים בכל התקופות היו מיעוט קטן בבולגאריה. על-פי מיפקד, ב-8 ביולי 1943 הם מנו בשטחי בולגאריה הישנה 49,000 נפש ויחד עם היהודים בשטחים סופחו אליה (מאקדוניה, תראקיה, פירוט) — 62,410 נפש.

המאמר שלהלן יעסוק בחקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה מסוף שנת 1940 עד סוף 1942, יבחן את אופיה ואת מטרותיה, את תגובת הציבור הבולגארי עליה, יבדוק אלו יסודות התנגדו לחקיקה זו ומה היו הגורמים להתנגדותם.

א. יחסי יהודים ובולגארים קודם מלחמת-העולם השנייה

הדעה המקובלת בקרב חוקרים (בנימין ארדיטי, חיים קשלס, ניסן אורן) היא, כי עד עליית הפאשיזם והנאציזם באירופה, לא היו גילויים בולטים של אנטישמיות בבולגאריה, כמו: חקיקה, תנועה פוליטית מאורגנת, אן התפרצויות אלימות נגד יהודים, אם כי היו גם בה הלכי-רוח, פולמוסים ואפילו התפרצויות אנטישמיים¹.

ראה: ארדיטי, הספרות; ארדיטי, יהודי; קשלס; אורן.

בית-הכנסת המרכזי בסופיה

הלכי-הרוח האנטישמיים בבלגאריה עד סוף המאה ה-19 ניזונו בעיקר מיסוד דתי. ניגודים כלכליים בין היהודים לאוכלוסיה המקומית כמעט שלא היו. עם שחרור בולגאריה מעול התורכים וקידומה החברתי והכלכלי, החל לצמוח מעמד של סוחרים בולגארים ולא היתה תחרות חריפה בינם ובין היהודים. שלא כמו בארצות אחרות במזרח-אירופה שבהן דחקה הבורגנות המקומית את רגלי היהודים בערים, היהודים בבלגאריה היו מעטים ולבורגנות הבולגארית היו אפשרויות רחבות מאוד. ואכן גילויים אנטישמיים על רקע כלכלי היו נדירים ושוליים בבלגאריה בתקופה זו. היהודים שעסקו בחקלאות בבלגאריה היו מיעוט מבוטל, ולא היה יסוד להתנגשות בינם ובין האוכלוסיה הכפרית שהיוותה כ-80 אחוז מכלל האוכלוסיה. בבלגאריה המשועבדת היתה אצולה זרה, ויהודיה לא קיבלו אחוזות לחכירה. לאחר השגת העצמאות, גורשו בעלי-האחוזות התורכיים ואחוזותיהם חולקו שווה בשווה בין אלה שעיבדו אותן. האיכר הבולגארי לא זיהה אפוא את היהודי עם האציל המשעבד. יתירה מזו, במאבק הבולגארים לשחרור מעול תורכיה העות'מאנית שמרו היהודים על עמדה ניטראלית ולפעמים אף תמכו במאבק באופן אקטיבי. זאת חרף העובדה שבולגאריה נתמכה במאבקה על-ידי רוסיה האנטישמית ולעומת זאת היהודים בבלגאריה נהנו מיחס הוגן ומאוטונומיה בניהול ענייניהם הפנימיים מצד השלטון העות'מאני. גם עניין זה תרם ליחסים הטובים ששררו בבלגאריה העצמאית בין היהודים לשכניהם.²

בסיכומו של דבר, המספר הזעום של היהודים בבלגאריה, תפקידם הצנוע ככלכלה, ניתוקם מן החיים הפוליטיים, שוליותם בחיי הרוח והתרבות של הבולגארים,

2 בנימין ארדיטי סבור, כי בשל המאבק של העם הבולגארי לחופש ולעצמאות במשך 700 שנה הוא העריך את שאיפתם של עמים אחרים לחופש ופיתח יחס של סובלנות כלפיהם. לכן הוא מייחס לבולגארים תכונות-אופי שבלמו הלכי-רוח אנטישמיים בתוכו — ראה: ארדיטי, הספרות, עמ' 3. אולם גישה זו אין לה יסוד. את המתניעות של הלכי-הרוח האנטישמיים בבלגאריה יש לראות על רקע גורמים ריאליים — כפי שניסיתי להסבירם לעיל. בהמשך הדברים נראה, כי שינוי התנאים מביא לעליית האנטישמיות בבלגאריה. עניין זה משתקף גם מעדויות של אישים בולגאריים — ראה: משפטי העם, עמ' 723-741, ועדותו של גריגור צמרצ'יאב, עמ' 756-759.

חיייהם כיחידה סגורה על-בסיס של אוטונומיה — כל הגורמים האלה ריסנו הלכירוח אנטישמיים. נקודות המגע והחיכוך בין היהודים לאוכלוסיה הכללית היו מעטות ומערכת היחסים היתה תקינה. יחד עם זאת, הניתוק בין שני חלקי האוכלוסיה לא היה גמור. שכן, היהודים דיברו את לשון הארץ, למדו במערכת החינוך הבולגארית ושיתפו פעולה עם שכניהם. מנהיגיה הפוליטיים של בולגאריה קודם התקופה הנאצית לא השתמשו בטיעונים אנטישמיים במערכת הפוליטית. אף-על-פי-כן היו בבולגאריה, כאמור, גם גילויים אנטישמיים. גילויים אלה בין השנים 1884-1908 היו על רקע דתי. בהשפעת עלילת-הדם של טיסה אסלאר בהונגריה (1882-1883) פורסמו בבולגאריה עלונים אנטישמיים והוטחו האשמות כלפי היהודים על רצח למטרה דתית. בכמה ערים פרצו עלילות-דם, שבמהלכן התנפל אספסוף על בתי־יהודים ושדד חנויות שלהם. היו גם פגיעות בנפש. גל אנטישמי זה גם הושפע מן ההתפרצויות נגד היהודים ברוסיה וברומאניה. בין השנים 1908-1923, כמעט לא היו תופעות בולטות של אנטישמיות בבולגאריה, אולם עקב עליית הפאשיזם באיטליה והנאציזם בגרמניה, צמחה בבולגאריה תנועה לאומנית בעלת מגמות פאשיסטיות. בשנת 1923 נוסדו בה שתי קבוצות פאשיסטיות: 'קובראט' ו'רודנה זאשטיטה' (הגנת המולדת) אך השפעתן היתה מעטה. זה האחרון היה ארגון פאשיסטי אנטישמי עם סניפים ברוב הערים הגדולות, שאורגנו על-פי השיטה הנאצית ופעלו במתכונת צבאית. סניפו בסופיה נקט קו של פגיעות ביהודים, שבא לידי ביטוי בהתנפלות על עוברי־אורח, חטיפה ועינוי של יהודים וכיוצא בזה. ארגון זה גם זמם לרצוח את ראשי יהדות בולגאריה. המשטרה עצרה את החוטפים והם הועמדו לדין ב-6 ביוני 1932. המשפט הפך להיות עימות אידיאולוגי בין הארגון האנטישמי ליהודים. בעימות זה הפגינו יהודי סופיה עם הקונסיסטוריון (הגוף העליון של ארגון הקהילות היהודיות בבולגאריה) בראשם וארגון החיילים המשוחזרים רוח לוחמת וגייסו את כל האמצעים במישור המשפטי ובמישור הפובליציסטי כדי להילחם באידיאולוגיה האנטישמית. בית-המשפט חייב בדין את הנאשמים, אולם הפעילות האנטישמית לא שככה. אמנם היו חילוקי־דעות בין הקבוצות הפאשיסטיות שהחלישו אותן, אולם נוסדו קבוצות חדשות, כגון: פלג מן 'הגנת המולדת', בראשות כריסטו קונצ'ב, שיסד בתמיכת מוסוליני מפלגה דוגמת המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית; ארגון 'הלגיונרים', שהוקם בשנת 1933 במתכונת היטלריסטית-מוכקת, בראשות גנראל שקוינוב, ובטאונו 'פרלום' ביטא עמדות נאציות קיצוניות. כך למשל כתב העיתון במארס 1933:

אנחנו תובעים גירוש היהודים. היהודים בעולם כולו התאחדו נגד העמים הנוצריים, כדי לשעבדם ולשדוד אותם. עכשיו, כשבגרמניה יש שלטון לאומי חזק, אשר שם קץ להשתלטות היהודים חסרי הברושה... אנחנו תובעים להשליך את כל היהודים כסמרטוטים אל מחוץ לאדמת בולגאריה הקדושה!³

3 עיתון פרלום, סופיה, שנה 2, מספר 27, מארס 1933 — ראה ארדיטי, יהודי, עמ' 28.

עמדה פחות קיצונית ביטא השבועון 'אתאקה' (התקפה), שהיה תחת השפעת הפאשיסטים. הוא תבע להרחיק את היהודים מעמדות מפתח בתעשייה ובבנקאות. תביעות מעין אלו הוצגו גם על-ידי ארגונים אחרים. הלכי הרוח האנטישמיים הלכו והתחזקו לנוכח אדישות הממשלה והגברת התעמולה וההסתה. גם כאשר בשנת 1934 נאסרה הפעילות הפוליטית, המשיכו הארגונים הפאשיסטיים להתקיים ולהסית. יהדות בולגאריה ניהלה כל השנים מאבק חריף באנטישמיות. בתקופה הראשונה שלאחר עצמאות בולגאריה ביקשו היהודים מהשלטונות להגן עליהם, ובדרך-כלל זכו לתמיכה. מאוחר יותר, פירסמו היהודים עצמם ספרות אפולוגטית הגנתית, שנועדה לאוכלוסיה הבולגארית. המוסדות היהודיים גם הגישו עצומות לממשלה ופעלו בקרב שרים כדי להגן על עניינם. כך התלכדה החזית הפנים-יהודית למלחמה באנטישמיות. בהתחלת שנות ה-30 ניסתה הממשלה לבלום את האנטישמיות, אולם לאחר שנת 1937 ובמיוחד משנת 1938, עם גבור התלות הכלכלית של בולגאריה בגרמניה. גידול השפעת ההסתה ההיטלרית ונטישת עקרונות הדמוקרטיה במישל הבולגארי — החלה האנטישמיות לפרוח מחדש. הראשונים להפיץ ארס זה היו הסטודנטים הבולגארים ששבו לארצם מלימודיהם בגרמניה. הספרות האנטישמית המתורגמת, וגם המקורית, נתרבתה והשפעתה גדלה; גבר המסע נגד 'הבונים החופשיים' ונטען כי היהודים נמנים עם חבריהם הפעילים ביותר; נאומי היטלר הודפסו והופצו באלפי טפסים; הופצו כרוזים נגד יהודים; העיתונות החלה לפרסם מאמרים אנטישמיים, אם כי נשארה מתונה בדרך-כלל; נאומים אנטישמיים הושמעו גם על-ידי שרים. הממשלה שללה את הנתינות הבולגארית מיהודים שעלו לארץ-ישראל. כמו גם ארגונים היטלראים חדשים, כגון 'ראטניק' (1936), שדגל בהשקפות אנטישמיות קיצוניות. הארגון נוסד על-ידי תשעה חברים, ביניהם פטר גאברובסקי ואלכסנדר בלב, שהיו מאוחר יותר בין ראשי המנסחים והמבצעים של המדיניות הממשלתית נגד היהודים. ב-20 בספטמבר 1939 יזם ארגון 'הלגיונרים', בהסכמת השלטונות ובתואנה של תקרית שאירעה בחנות צעצועים של יהודי בסופיה, שכירת חלונות-הראווה של חנויות יהודיות בעיר. בעקבות התקרית, פירסם מפקד המשטרה פאנטב הודעה וביקש בה מתושבי סופיה לשמור על השקט. הוא הוסיף, שאם יישנו מקרים כאלה, יינקטו צעדים דראסטיים נגד מפירי הסדר והחוק.⁴

בסיכומו של דבר, התגברות הלכי-הרוח האנטישמיים בבולגאריה הושפעה במידה רבה מאירועים בארצות אחרות. היא לא היתה מעולם תנועה המונית, אף שהיה לה בסיס מסורתי מסוים, בעיקר על רקע דתי, ואילו בשנות ה-30 היתה גם התעוררות פאשיסטית. בעיקר בקרב שכבה דקה של אינטליגנציה ונוער. התעוררות זו לובתה על ידי מעצמות הציר ובעיקר גרמניה. הבולגארים לא ראו ביהודי אויב כלכלי וחברתי.

4 חיבורים כלליים על תולדות יהודי בולגאריה עד מלחמת-העולם השנייה — ראה: קשלס, כרכים א-ב, יהדות בולגריה, חלק א'; טמיר.

5 ראה: משפטי העם, בעדויות של דימו קאזאסוב וגרגור זק נתן, עמ' 794-804.

ואילו האינטליגנציה הנאורה ראתה חובה מוסרית לשמור על מערכת החרויות שהשיג העם הבולגארי. מעמד המיעוטים בה היה אבן־הכוחן לכך.⁶

ב. החקיקה האנטי־יהודית, 1940-1942

1. ראשית החקיקה האנטי־יהודית בבולגאריה

מדיניות אנטישמית רשמית לא היתה מעולם בבולגאריה עד ספטמבר 1939, כאשר פורסם צו, שלפיו על יהודים בעלי נתינות זרה לעזוב את הארץ. יהודים רבים הגיעו בשנות השלושים לבולגאריה מאירופה המרכזית, מתוך תקווה לעלות לארץ־ישראל. היהודים הזרים מנו כ־4,000 נפש, כ־8.1% מכלל יהודי בולגאריה, היו ביניהם נתינים ספרדים, צ'כים, יוונים, תורכים, הונגארים וגרמנים. עם התקרבות בולגאריה לנאצים, הם הפכו למיטרד, וראש־הממשלה קיוסו־איוואנוב הורה למפקד המשטרה פאנטב לגרשם. פאנטב ניסה לכווננם לעלייה בלתי־לגאלית לארץ־ישראל. באותו זמן אכן היתה עלייה בלתי לגאלית מבולגאריה, שנסתיימה עם טביעת האונייה 'סאלבאדור' בים השיש (14 בדצמבר 1940) ומותם של 204 מבין 325 המעפילים שבה.⁷ פרשה זו

6 בוקו פיטי פירסם בשנת 1936 ספר בשם 'הציבוריות הבולגארית על הגזענות והאנטישמיות' בבולגאריה, ובו ראינות עם כ־50 מנהיגי ציבור והצהרות מפייהם כנגות האנטישמיות, המנמקים את הסיבות להעדרה בארצם. ראה גם: צ'ארי, עמ' 33.

7 פרשת ההעפלה מבולגאריה באותו זמן ואסון טביעת 'סאלבאדור' עוררו גם ויכות פנימי נוקב, שאינו מענייננו כאן — ראה: קשלס, ג', עמ' 26-39; ארדיטי, יהודי, עמ' 54-56; וכך: קונפינו המציג את גירסתו שלו בפרשה, שהיה מעורב בה.

המלך בוריס הר־עם היטלר בברלין

אירעה בזמן הדיון בחקיקה האנטי־יהודית בסברניה (בית־הנבחרים הבולגארי) ועוררה ביקורת פנימית ובינלאומית.

בסוף שנת 1939 התחילה להתגבש הנהגה פאשיסטית בבולגאריה. בממשלה קיוסיה־איוואנוב, שהוקמה באוקטובר 1939, נכללו האנטישמים פרופ' בוגדאן פילוב ופטר גאברובסקי, שניהם ממנהיגי 'ראטניק'. הממשלה החדשה שהוקמה ב־15 בפברואר 1940 כבר עמד בראשה פילוב, ואילו גאברובסקי שימש בה כשר הפנים ומינה את אלכסנדר בלב, עמיתו למנהיגות בארגון זה, לאחראי על המחלקה המשפטית. מינויו של בלב היה עבירה על חוק משנת 1939, שאסר על חברי 'ראטניק' לשמש במשרות ממשלתיות, אולם בלב החדיר למשרדו חברים נוספים של ארגונו ושמר על קשר הדוק עם ברלין. ממשלה זו היתה בעלת אוריינטאציה גרמנית מובהקת ומיד לאחר הקמתה נסעו נציגיה לגרמניה לשיחות עם היטלר, שבסיומן נחתמו ההסכמים הראשונים בין בולגאריה לגרמניה הנאצית. הסכמים אלה הביאו לתלותה של בולגאריה בגרמניה, וזו האיצה בכנות־בריתה לחוקק חוקים אנטישמיים.

2. 'החוק להגנת האומה'

בקיץ 1940 ביקר בלב בגרמניה ללמוד את חוקי נירנברג, ולאחר שובו הודיע גאברובסקי על כוונתו להציע 'חוק להגנת האומה' (יולי 1940). ב־10 באוקטובר הוא הביא לעיתונות פרטים על הצעת החוק שהוכנה על־ידי מועצת המיניסטרים, בהדגישו שהצעת חוק זו מכוונת כלפי המיעוט היהודי. באמצע נובמבר הוגשה הצעת החוק לאישור בית־הנבחרים, ולאחר דיון סוער אושר החוק על־ידי הרוב. אחרי שהחוק נחתם ואושר בידי המלך בוריס הוא פורסם בעיתון הרשמי של הממשלה ב־23 ביאנואר 1941.

'החוק להגנת האומה' מורכב מ־3 חלקים: (א) ארגונים סודיים ובינלאומיים (ב) בני־אדם ממוצא יהודי. (ג) הוראות כלליות.

חלק א' אוסר על קיומם של ארגונים בינלאומיים סודיים וקובע על מי מהם חי החוק, דן בצורת פיזורם וחיסולם של ארגונים אלה, וכן באופן חיסול רכושם. חלק זו של החוק פגע, מנקודת־מבט יהודית, ב'בני־ברית', והארגון פוזר. החוק הבחין בי ארגונים מופרים על־ידי חברי־הלאומים לשאינם מוכרים, ועל־כן ההסתדרות הציונית כארגון מוכר, הורשתה לפעול עד 15 במאי 1942.

חלק ב' העוסק בבני־אדם ממוצא יהודי, דן במוצאם, בהגבלות כלליות עליהם במקום מגוריהם, ברכושם ובפעילותם המקצועית והכלכלית. חלק זה של החוק פותח בהגדרת המושג יהודי. לפיה יהודי הוא כל אדם אשר לפחות אחד מהוריו הוא יהודי אולם צאצאים שנולדו או יולדו מנישואי תערובת שנערכו לפני כניסת חוק זה לתוקף לא ייחשבו ליהודים. על כל האנשים המוגדרים כיהודים להגיש תוך חודש ימי הצהרה מיוחדת בדבר מוצאם; ולא — צפויים הם לקנסות גדולים. השמות המופקרי

שלהם יהיו רק אלה הרשומים בתעודת הלידה. יש למחוק מן השמות היהודיים את הסיימות האופייניות לשמות הבולגאריים (אוב, אובה, איץ). כן נאסר על אזרחים ממוצא בולגארי לאמץ יהודים.

בהמשך, אוסר החוק על יהודים לקבל נתינות בולגארית, לבחור ולהיבחר למוסדות ציבוריים כלליים כלשהם. כן נאסר על היהודים למלא תפקידים כלשהם במוסדות המדינה, ברשויות המקומיות ובמוסדות אחרים, פרט למוסדות יהודיים מוכרים. יהודים הממלאים תפקידים האסורים עליהם בחוק זה, הן כנבחרים והן כמועסקים, בזמן תחולת החוק יחויבו לעזוב מיד את תפקידיהם. על היהודים נאסר להתחתן או לחיות מחוץ לגישואין עם בן או בת זוג ממוצא בולגארי, או להחזיק משרתים ממוצא בולגארי. עוד קובע החוק, כי במוסדות להשכלה יתקבלו רק מספר מוגבל של תלמידים יהודים, ובבתי־ספר מסוג זה יתקבלו יהודים רק במקרה שלא יהיו מועמדים בולגאריים. החוק גם אוסר על היהודים להחליף את מקום מגוריהם ללא היתר מאת המשטרה, אוסר עליהם להתגורר בסופיה ומקנה סמכות למשרד הפנים לקבוע באלו אזורים יותר ליהודים להתגורר.

החוק אוסר על היהודים להחזיק או לחכור נכס כפרי. יהודים שמחזיקים בנכסים כאלה חייבים להציעם תוך שלושה חודשים לקרן המקרקעין הממשלתית, ולא – יוחרמו הנכסים. סעיפים נוספים בחוק זה אוסרים על היהודים לעסוק במקצועות חופשיים, במסחר ובתעשיות, מעל שיעורם היחסי באוכלוסיה הכללית של המדינה. אולם החוק מתיר להם לעסוק במקצועות אלה לצרכי האוכלוסיה היהודית בלבד. כל הנתרים חייבים לחסל את עסקיהם. הממשלה רשאית להגביל השקעות של הון יהודי בענפי תעשייה מסוימים. תוך חודש ימים על היהודים להצהיר על כל הנכסים הניידים והלא־ניידים שברשותם. המזומנים שברשותם יופקדו בחשבונות חסומים בבנק הממלכתי והמשיכה מהן תיעשה בפיקוח הבנק. כל רכוש שלא יוצהר עליו, דינו החרמה. נאסר על היהודים להשקיע או להשתתף בצורה כלשהי בבתי־קולנוע, בתיאטרונים, בפירסומים, בהוצאות־לאור ובשורה של עסקים אחרים בשיעור של למעלה מ־49% של ההון. עליהם לחסל או למכור תוך שישה חודשים את החלק העודף. נאסר על היהודים להיות מנהלים, מנהלים בפועל או לערוך עסקאות בעסקים שבהם מושקע הונם. יהודים שמילאו תפקידים כאלה יפנום מיד. נאסר על היהודים להיות סוכני מכס, סוכני רכבת, רואי־חשבון, או סוחרים במניות, באיגרות־חוב ובמתכות יקרות. כן נאסר עליהם להיות חברים במועצות מנהלים, יועצים משפטיים, מנהלים ונציגים מסחריים, אפילו בבתי־עסק יהודיים, ותוך חודש ימים מיום תחולת החוק עליהם לפנות מישרות אלו. כן נאסר על היהודים להיות בעלים של בתי־מרקחת, חנויות לממכר תרופות וסמים (דרוגריות) או לממכר דברי סאניטאציה. תוך שנה מיום תחולת החוק יש לחסל עסקים אלה שבבעלותם. בכל בתי־העסק שבהם לא נאסרה העסקת יהודים, מספר היהודים המועסקים בהם לא יעלה על מחצית מכלל המועסקים באותו סוג שרות. נאסר על היהודים להיות קבלנים או ספקים במפעלים ציבוריים.

הסעיף האחרון בחלק זה של החוק קובע, כי החוק לא יחול על אלה שקיבלו את הנצרות עד 1 בספטמבר 1940 (תאריך אישור החוק), אם נולדו בבולגאריה, ישבו בה ישיבת קבע והיו כמשך כל הזמן נתינים בולגאריים. החוק לא יחול גם על אלה אשר עד תאריך זה התחננו עם בן/בת זוג ממוצא בולגארי וקיבלו את הנצרות. הקלות מסוימות ניתנו גם ליהודים שהיו מתנדכים במלחמות העם הבולגארי, לנכי-מלחמה ולבעלי עיטורי גבורה, אולם רק לאחר שבית-המשפט יקבע זכויותיהם אלה.

החלק השלישי בחוק זה דן בתופעות אנטי-לאומיות או בפעולות חשודות, הן של יהודים והן של אזרחים אחרים של בולגאריה.⁸

3. השוואה בין התחיקה האנטי-יהודית בבולגאריה ובגרמניה

'החוק להגנת האומה' הותקן על-פי מתכונת התחיקה האנטי-יהודית בגרמניה הנאצית, על-כן יש עניין להשוות את עקרונות היסוד והתכנים של החוק הבולגארי עם אלה שבחוקי נירנברג הנאציים.

ראשית — בהגדרת היהודי קיבל החוק הבולגארי את העיקרון הגזעני הנאצי, המגדיר יהודי על-פי עיקרון ביולוגי של לידה להורה יהודי. יחד עם זאת שומר החוק הבולגארי גם על העיקרון הדתי, שכן הוא אינו חל על צאצאים לנישואי תערובת, או יהודים שהתנצרו לפני כניסת החוק לתוקפו. כאן ניכרת השפעתה הגדולה של הכנסייה הפראבוסלאבית בבולגאריה. גם ההקלות שניתנו למתנדכים במלחמות העם הבולגארי, לנכי-מלחמה ולבעלי עיטורי-גבורה היוו סטייה מעיקרון טהרת הגזע.

בחוקי נירנברג (15 בספטמבר 1935), בפקודה הראשונה לחוק אזרחות הרייך, פסקה 5 (1), באה ההגדרה הבאה: יהודי הוא מי שמוצאו לפחות משלושה הורים זקנים, יהודים מלאים לפי גזעם. אולם בהמשך (פסקה 5 [2]) נאמר, כי גם בן-תערובת יהודי שמוצאו משני הורים זקנים יהודים מלאים, נחשב יהודי, אם: (א) השתייך בעת הוצאת החוק לעדה הדתית היהודית, או נתקבל אליה אחרי כן; או (ב) בעת הוצאת החוק היה נשוי ליהודייה, או נישא לה אחרי כן; או (ג) מוצאו מנישואין עם יהודי שנערכו לאחר 15 בספטמבר 1935; או (ד) מוצאו מיחסים עם יהודי מחוץ לנישואין ונולד מחוץ לנישואין אחרי 31 ביולי 1936. עוד נאמר בפקודה זו, כי כל הדרישות לטוהר הדם, הכלולות בחוקי הרייך או בפקודות מפלגת הפועלים הנאצי-ונאל-סוציאליסטית הגרמנית וארגוניה, החורגות מהאמור בפסקה 5, נשארות בעינן.⁹

בתחיקה הגרמנית הנאצית העיקרון הגזעני נשמר יותר, אם כי הדת הינה הקריטריון המגדיר את יהדותם של ההורים הזקנים, שקובעים את המוצא הביולוגי. הדת היא גם גורם מרכזי להגדרת הסטאטוס של חצי-יהודי או של בן-תערובת — כיהודי. בן-תערובת ממדרגה ראשונה היה מי שמוצאו אמנם משני הורים זקנים יהודים מלאים,

8 ראה: צ'ארץ, עמ' 37; ארדיטי, יהודי, עמ' 36-49.

9 ראה: אנטישמיות ושואה, עמ' 27.

אולם לא מילא אחר התנאים המפורטים א'–ד'. בן־תערוכת ממדרגה שנייה היה מי שהיה לו רק סב יהודי אחד. אלה האחרונים נקלטו בדרך־כלל בחברה הגרמנית, בעוד שאל הראשונים התנהגו כאל יהודים לכל דבר. סעיפי החוק הבולגארי שאסרו על נישואין מעורבים ועל יחסי־מין מחוץ לנישואין בין בולגארים ליהודים זהים לאלה שבחוקי נירנברג, ותכליתם היתה לשמור על טהרת הגזע של האומה מפני חדירת גזע נחות ושפל.

שנית — בחוק הבולגארי הוגדרו היהודים כאויבי בולגאריה וכאלמנט זר, שיש לשלול ממנו את זכויותיו הפוליטיות. כאן ניכרת השפעה גרמנית מובהקת של החוק לאזרחות הרייך (15 בספטמבר 1935), אולם שלא כמו בחוק הגרמני אין בחוק הבולגארי הגדרה שלפיה אזרח בולגארי הוא רק מי שדם בולגארי זורם בעורקיו. החוק הבולגארי שולל את הזכויות האזרחיות מאנשים ממוצא יהודי ומוציאם מן המנגנון הממשלתי, מן הצבא ומן החברה והכלכלה.

בנימין ארדיטי ערך בספרו השוואה בין החקיקה האנטי־יהודית: בבולגאריה, בגרמניה ובצרפת — בנושאים הבאים: הגבלות כלליות, נומרוס קלאוזוס, גירוש מן הצבא, תעודות־זהות מיוחדות, מיסים מיוחדים, הצהרות הון (נושאים אלה אינם ממצים את כל תחומי החקיקה נגד היהודים בארצות אלו), והגיע למסקנה כי התחיקה הבולגארית החמירה בהשוואה לתחיקה בגרמניה ובצרפת. שכן בעוד שהחקיקה נגד היהודים היתה הדרגתית ומפוזרת בשורה של חוקים בגרמניה (מ־7 באפריל 1933 עד 12 בנובמבר 1938) ובצרפת (מ־3 באוקטובר 1940 עד 12 במאי 1943) הרי החוק להגנת האומה בבולגאריה טיפל בכל הנושאים הללו, לבד מהתחיקה בדבר תעודות־זהות (ב־29 באוגוסט 1942) והמיסים המיוחדים (ב־13 ביולי 1941). החוק הבולגארי גם מחמיר יותר מבחינת משך הזמן שקבע לביצוע ההוראות הכלולות בו. כך למשל, לפי החוק הצרפתי (3 במאי 1940) פוטרו פקידים ממשלתיים יהודים חודשיים לאחר כניסת החוק לתוקף, לפי החוק הגרמני (7 באפריל 1933) — תוך 4 חודשים, ואילו לפי החוק הבולגארי (21 ביאנואר 1941) — תוך חודש ימים. דוגמה נוספת: לפי החוק הגרמני (26 באפריל 1938) והחוק הצרפתי (2 ביוני 1941) חויב כל יהודי להצהיר על רכושו תוך חודשיים ימים, ואילו לפי החוק הבולגארי — תוך חודש ימים.¹⁰ אפשר להוסיף דוגמאות המלמדות, כי התחיקה הבולגארית אמנם קבעה משך זמן קצר יותר לביצוע הגבלות שונות, אולם זהו ההבט הפורמאלי שנקבע בחוק, מה שאין כן ביצוע למעשה. במשך השנה הראשונה לאחר חקיקת החוק, לא הקפידו הבולגארים על ביצוע ההוראות שבו. פ' צ'ארי סבור, כי הממשלה הבולגארית התייחסה בדרך־כלל אל חוק זה כאל ביטוי לקשריה עם גרמניה ומשום כך לא הקפידה על ביצועו.¹¹ רק כאשר בולגאריה התקרבה יותר לגרמנים והיתה מעורבת יותר במלחמה הקשיחה ממשלתה

10 ראה: ארדיטי, יהודי, עמ' 49.

11 ראה: צ'ארי, עמ' 24. הדוגמה שהוא מביא לכך היא, ששר החינוך התיר לקבל יהודים לקולג' האמריקאי בטופיה, מעל למיכסה שנקבעה בחוק.

את עמדתה כלפי יהודיה. התקשחותה גם באה לידי ביטוי בהסלמה בחקיקה בסוף שנת 1941, ובעיקר ב־1942. במיוחד עם הקמת 'הקומיסאריון לענייני יהודים', שהיה הזרוע המבצעת של המדיניות האנטישמית של הממשלה והביא להקצנת מדיניות זו.¹²

4. מטרות 'החוק להגנת האומה'

את מטרות 'החוק להגנת האומה' אביא תחילה כפי שהן נוסחו בנאום שר הפנים גאברובסקי. ששיקף את העמדה הממשלתית הרשמית, בהביאו בשמה את החוק לאישור בית־הנבחרים. בנאומו מנוסחות התפיסה האידיאולוגית שביסוד חוק זה ומטרותיו.

אידיאולוגיה זו נשענת על תפיסה שמרנית אידיאלית של המושג אומה. אומה לא כאוסף מקרי של בני־אדם אלא כיסוד היסודות לקיום היחיד, כשלמות בעלת חיוניות משלה. המלכדת את חבריה בתודעה משותפת של מוצא והשתיכות. התודעה הלאומית היא גורם לעצמו מעבר לרצון היחיד. היא אינה נוצרת באמצעות חוקים — אפשר רק לחזקה באמצעות החוק — מקורה בדם הבולגארי והיא הכוח המגלם את האומה הבולגארית. התודעה הלאומית היא ששמרה על האומה הבולגארית והיא שתמשיך לשמור עליה. החוק אינו בא להבטיח את קיומה של האומה. קיומה מובטח על־ידי הדם שזורם בעורקי כל בולגארי, אלא להבטיח לאומה אפשרות להתקדמות וליצירה. וכן להתמודדות עם הבעיות הניצבות בפניה ואת הדרך למלא את יעודה.

במאה ה־19 שלטה התפיסה הליבראלית, אשר העמידה במרכז את היחיד, את צרכיו ואת אושרו והועידה למדינה רק את התפקיד המצומצם של הבטחת הביטחון וטיפול בשאלות שאין ליחיד עניין בהן. לפי תפיסה זו הקשר של היחיד לאומה לא התנגש עם האינטרס של הפרט, הוא בא לידי ביטוי ברגשותיו הפאטריסטיים, בנכונותו להילחם במערכותיה ובמסירותו למולדת. אולם במאה ה־20, עם כינון סדר־החיים החדש, השתנתה התשתית החברתית־כלכלית והתרבותית והיה צורך להרחיב את תפקידי המדינה, כדי ליישב את הניגודים המעמדיים והכלכליים ולהבטיח את הקידמה. משימות אלה לא היה אפשר להבטיח על ידי היוזמה הפרטית. התפתחות זו העמידה את האינטרס הכלל מעל לאינטרס הפרט. השאלה שהעמיד גאברובסקי היתה, מהו האינטרס הכללי ומהו המשותף לו, ותשובתו היא:

זוהי האומה שהיא שלמות חיונית, שבה נולד האדם והוא קשור אליה בקשרים של מוצא, לשון ותודעה. שלמות זו אינה רק אתנית ורוחנית; האומה כיום,

12 הפער בין לשון החוק הפורמאלית לדרכי יישומו הקיצוניות עולה גם כן בעדויות משפטי העם. למשל, בעדות פראנסיס, עמ' 774-780. בעדות זו גם נשמעת הטענה, שהראדיקאליות בביצוע החוק מלמדת על הקצנה במטרות המדיניות האנטישמית של הממשלה הבולגארית בהתכוונותה להשמדת היהודים, אולם תהליך זה כולט בעיקר בסוף שנת 1942 וב־1943.

בגלל תנאי החיים החדשים, הפכה גם להיות שלמות כלכלית סוציאלית ותרבותית לכל המשתייכים אליה.¹³

תפיסה זו מרחיבה אפוא את תפקידי האומה ומשנה את מערכת היחסים בינה ובין האזרח. ההתייחסות לאומה היא כאל הבסיס לחיי היום־יום של היחיד, כשלמות שהוא קשור אליה ואת מרותה הוא חייב לקבל. משום כך, יש להגן על שלמות זו מפני כל יסוד אשר חותר תחתיה ועשוי להסיטה מדרך התפתחותה והצלחתה. בהמשך דבריו אומר גאברובסקי:

כאומה אנו חייבים לשמור על צביונו הלאומי והאינטרס הלאומי שלנו... אתם רואים שאין מדובר פה בגזענות, לא מדובר פה בגזע טהור או לא טהור, בפאנאטיות דתית או התנשאות לאומית... אין זו שאלה של גזע, אלא של הליכה ברוח הזמן. השאלה היא לענות על הצרכים שנוצרו לאור השינוי בתנאי החיים...¹⁴

דהיינו, גאברובסקי מציג את החוק המוצע כאמצעי להגנת האומה מפני יסודות העשויים לפגוע בה, כך שתוכל למלא את כל מכלול תפקידיה בסדר העולמי החדש. חוק זה הוא, לדבריו, אמצעי הבא להבטיח את האינטרס הלאומי, ולא לבצר עיקרון גזעי כלשהו, אם כי עיקרון זה מופיע בהגדרת המושג אומה בולגארית על־פי קשרי דם. מדברי גאברובסקי ניתן להסיק, כי הרוב הממשלתי בסברניה, שאת תמיכתו בחוק הוא ביקש, לא היה בעל השקפות גזעניות קיצוניות כמו בגרמניה. משום כך, החוק הוצג לא כפועל־יוצא של אידיאולוגיה גזענית אלא כתוצאה משאיפת בולגאריה לתפוס מקום נאות בסדר החדש שרצה להקים הרייך הגרמני ושהושגתה על יסודות דיקטטוריים ולאומניים. החוק הזה בא אפוא לשרת אינטרס פוליטי של בולגאריה, להתקרב לנאצים על־מנת לקבל שטחים בבאלקאנים, שראתה אותם כשטחיה. כשם שהחוק היה ביטוי לתלותה הגוברת והולכת של בולגאריה בגרמניה במישור הכלכלי, הפוליטי והתרבותי. מעבר למטרות כלליות אלה בחוק הנדון, ראוי להדגיש את יעדיו הקונקרטיים: הצגת יהדות בולגאריה כאויב העם, הפיכתה לנטולת זכויות אזרחיות, בידודה מחברת הרוב ונישולה מן העמדות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שלה.

5. החמרה במדיניות האנטי־יהודית

'החוק להגנת האומה' היה רק שלב אחד במדיניות האנטי־יהודית של ממשלת בולגאריה. ב־17 בפברואר 1941 נתפרסמו בעיתון הממשלתי (גיליון מס' 36) תקנות בדבר ביצוע 'החוק להגנת האומה', שהרחיקו לכת מן החוק עצמו והיו מחמירות

13 ראה: נאום פ' גאברובסקי על 'החוק להגנת האומה', איו"ש, 3-013/7 (בבולגאריה), עמ' 8.

14 נאום גאברובסקי, שם, עמ' 9.

וקיצוניות ממנו. סעיפים 1 – 4 בתקנות אלו קבעו פרוצדורה מהירה לרישום הארגונים הבינלאומיים והסודיים והטילו עונשים קשים על ארגונים שלא היו רשומים כדרוש. סעיפים 5-11 חייבו פיזורם של ארגונים אלה, החרמת נכסיהם, חיסולם וחיסול חובותיהם, באם קיימת אפשרות כזאת. סעיפים 12-29 הגדירו מי יש לראות כיהודי וקבעו כי על היהודים להגיש הצהרה תוך חודשיים ימים בצירוף מסמכים, לשם קביעת מוצאם. הונהגה תעודת-זהות מיוחדת ליהודים בצבע מיוחד, שבה נרשמו רק שמות יהודיים ללא סיומות בולגאריות. סעיפים 34-51 דנו בהצהרות על הרכוש היהודי. יש להצהיר על כל חפץ שערכו עולה על 500 לווה. הוא הדין בסחורה כלשהי, יהא ערכה אשר יהא. כל הסכומים שיתקבלו מחיסול עסקים יש למסור לבנק הממלכתי. עוד נקבע, כי תוך חודש ימים יש לחסל, על יסוד מכרז פומבי: מוסדות-לימוד פרטיים, תיאטרונים, בתי-קולנוע, בתי קרקס, הוצאות-לאור, עסקי סרטים ותקליטים, בתי-שעשועים מכל סוג, מסעדות, מסבאות, בתי-מלון ופנסיונים – השייכים ליהודים. כמו כן יש לחסל בנקים ומוסדות אשראי שההון היהודי עולה בהם על 49%, סוכנויות מכס, סוכנויות רכבת, בתי-מרקחת, בתי-מסחר לתרופות, עסקי צורפות ועוד. הפקידות בבתי-עסק לא-יהודיים או בבתי-עסק יהודיים שלא חוסלו תורכב ממספר שווה של יהודים ולא-יהודים, על-פי הסוג ודרגת השכר. בכל מקרה אחר יפוטרו הפקידים היהודים המיותרים.

ב-21 בפברואר 1941 פירסם משרד הפנים תקנה (מס' 2556) שהטילה על היהודים הגבלות נוספות מעבר להגבלות שנקבעו בחוק המקורי. בתקנה נקבע, כי בעל-מקצוע יהודי יורשה למכור רק את תוצרת בית-מלאכתו ורק בקמעונות. לאחר כמה חודשים שוב נקבע, כי יותר לו למכור רק את תוצרתו העצמית, בעוד שבחוק המקורי לא חלו הגבלות על בעלי-מקצוע.¹⁵ עם פרסום התקנות הוחל מיד בפיטורי כל החיילים הסדירים וחיילי המילואים ממוצא יהודי, שהיו בשירות. מיד אחרי כן פוטרו כל היהודים ממישרותיהם במוסדות המדינה, ברשויות המקומיות ובמוסדות-ציבור אחרים. גם בתי-עסק פרטיים פיטרו את היהודים שהעסיקו, ללא הודעה מוקדמת וללא תשלום פיצויים. בצווים שפורסמו בדבר סדרי תנועתם של היהודים פורטו הגבלות שהוטלו עליהם בשעות היממה, במקומות ובבתי-השעשועים, שנאסר עליהם לבקר בהם. הוחל בריכוז היהודים וציפופם ברבעים מיוחדים, בעיקר בסופיה, ובהגבלת המגורים של כל משפחה יהודית למיכסה של ארבע נפשות לחדר. פורסמו גם הגבלות חמורות בדבר הצטיידות במצרכי מזון ונקבעו המקומות שבהם הורשו היהודים לקנותם. ביצוע התקנות הוטל על משרד הפנים והוקמה רשות מיוחדת לביצוע, שבראשה הועמד אלכסנדר בלב וכעוזרו נתמנה יארוסלאב קאליצין.

ב-1 במאָרס 1941 הצטרפה בולגאריה לציר רומא-ברלין-טוקיו, אף כי בגלל רגשותיה הסלאבופיליים היא לא הכריזה בשלב זה מלחמה על רוסיה. באותו יום חצו צבאות הרייך את גבול בולגאריה, ותפסו עמדות לקראת אפשרות התקפה מן המזרח.

ב־1 במאי 1941 נקראו כל הגברים היהודים גילאי 20-40 לפלוגות־עבודה מיוחדות, שהיו מעין מחנות־ריכוז. בהתחלה היו הפלוגות בסמכות משרד המלחמה ומאוחר יותר הועברו לסמכות משרד העבודה והדרכים.¹⁶ כל עוד היו פלוגות אלו בסמכות משרד המלחמה הן היוו תחליף לשירות צבאי ליהודים. גם התנאים בפלוגות אלו לא נבדלו מן התנאים של מגויסים אחרים. אולם משהועברו הפלוגות למשרד העבודה והדרכים, הן הפכו להיות פלוגות של עבודת־כפייה. במחנות אלה עבדו היהודים עבודה מפרכת, בדרך־כלל בסלילת כבישים, בתנאים גרועים. בשנת 1941 רוכזו ב־15 מחנות עבודה כ־8,000 יהודים. הצו אסר שיחרור מכל סיבה שהיא, פרט לחולים במחלות מדקכות ולבלתי־שפויים בדעתם.

צו מיוחד, חתום בידי המלך בוריס ה־3, שפורסם ב־21 ביוני 1941 בעיתון הרשמי, הטיל על יהודי בולגאריה מס חד־פעמי על רכושם. כל יהודי חויב להצהיר על נכסי דניידי או דלא־ניידי שברשותו, שערכם עולה על 500 לווה. מסך כל הרכוש המוצהר ינתן פטור ממס על סכום של 200,000 לווה ועל היתרה עד 3 מיליון לווה יוטל מס בשיעור של 20% ועל רכוש שערכו עולה על סכום זה — של 25%. משמעות הצו למעשה היתה החרמת רבע מן הרכוש היהודי בבולגאריה לאוצר המדינה. גביית המס נעשתה בחומרה רבה. מטרת החוק, לדעת חיים קשלס, היתה, ראשית — חיסולה הכלכלי של יהדות בולגאריה. הרכוש הוערך על־ידי ועדות שומה ממשלתיות ונופח מעבר לערכו הריאלי, לכן עלה שיעור המס החד־פעמי עד 30% ו־40% מערך הרכוש המוצהר. המס שהוטל היה בסך 1,726,821 לווה, והוא נגבה בחלקו הגדול.¹⁷ בביצוע תקנה זו, נתקלה ממשלת בולגאריה בהתנגדות מצד איטליה, ספרד, רומאניה והונגאריה, אשר נציגיהן בסופיה תבעו בתוקף לפטור את נתיניהן היהודים שבבולגאריה ממס זה. על יחסה של ממשלת בולגאריה להתנגדות מדינות אלה בנדון ניתן ללמוד משיחתו של שר החוץ הבולגארי פופוב, בעת ביקורו בברלין ב־26 בנובמבר 1941, עם עמיתו הגרמני ריבנטרופ. לפי תרשומת של משרד החוץ הגרמני משיחה זו, בתשובה לפופוב אמר ריבנטרופ:

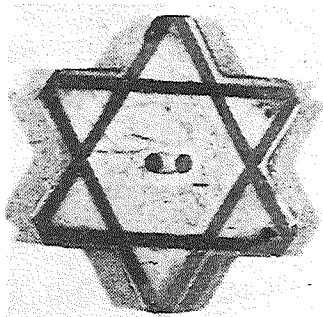
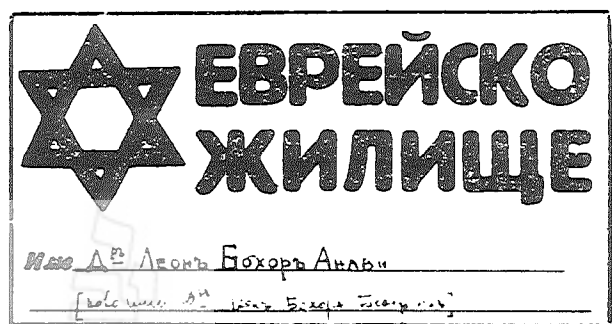
... שהוא רואה את השאלה שעורר כבלתי־חשובה וכבר מעכשיו יכול לאמר, כי בסוף המלחמה יהיה על כל היהודים לצאת את אירופה. זוהי החלטתו הנחושה של הפיהרר והדרך היחידה לפתרון הבעיה הזו שתיתכן רק בצורת פתרון כולל; אמצעים חלקיים אינם יכולים לתרום במקום זה לפתרון הכולל. מלבד זאת, אין ליחיס חשיבות גדולה, לדעת ריבנטרופ, למחאות בקשר ליהודים שהם נתינים

16 צ'ארי מצייין, כי בולין שיכנעה את סופיה להעביר פלוגות־עבודה אלו לסמכות משרד העבודה, ולדעתו זו עדות להסלמה במדיניות האנטי־יהודית של בולגאריה ולהתחזקות ההשפעה הגרמנית עליה — ראה: צ'ארי, עמ' 50 והערה 21.

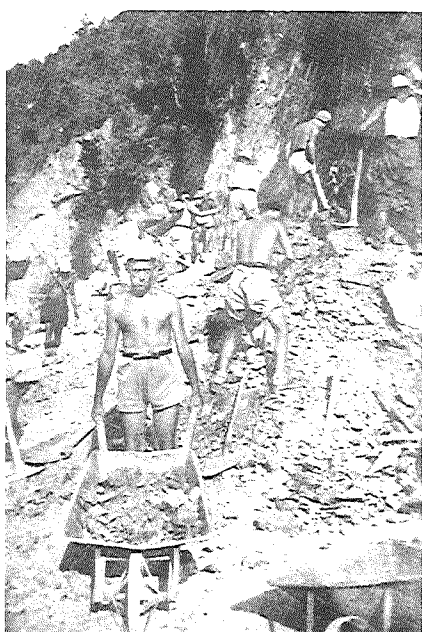
17 לדעת חיים קשלס, מטרתו של צו זה היתה: 'ראשית חיסולה הכלכלי של יהדות בולגאריה' — ראה: קשלס, ג, עמ' 61. ואילו צ'ארי גורס, כי הטלת מס זה היתה הצעד החריף ביותר נגד יהודי בולגאריה בפרק הזמן שבין חקיקת 'החוק להגנת האומה' עד חוק ההסמכה (26 באוגוסט 1942), והיא דומה להטלת המס הכללי על יהדות גרמניה לאחר 'ליל הבדולח' — ראה: צ'ארי, עמ' 44.

הרכב הקונסיטוריון בשנת 1939 — יושבים מימין לשמאל: אלי בסן, זק פרדוב, חיים א' פרחי, יוסף גרון, אלי פנידל; עומדים: מוריץ נדלר (שני מימין), ד"ר בוקו לוי (שלישי מימין)

מימין: סימן זהות שאולצו לענוד היהודים בבולגאריה; משמאל: שלט על בתימגורים של יהודים

יהודים בעבודת-כפייה במחנות-עבודה בבולגאריה (משמאל: יהודי פירוט בבלובו, 25 באוגוסט 1942)

זרים. אנחנו, על כל פנים, עוברים לסדר־היום על מחאות בשאלה זו מצד האמריקנים. עם זאת, יעביר שר־החוץ הגרמני במשרד החוץ את השאלה שעורר מר פופוב.¹⁸

תעודה זו מלמדת, כי בנות־בריתה וגרורותיה של גרמניה: איטליה, ספרד, רומאניה והונגאריה הגנו על נתיניהן היהודים שמחוץ לגבולותיהן מפני רדיפות, ולא הסכימו לקבל את התכתיב הגרמני בנדון, ואילו בולגאריה ניאותה לשתף־פעולה עם גרמניה בשאלה זו ונקטה מדיניות של גזרות ורדיפות נגד היהודים בארצה. פופוב הציע באותה שיחה עם ריכטרופ: 'זאת שאלה שיש להסדיר בצורה אחידה בכל ארצות אירופה'. עובדה זו מלמדת על חומרת אחריותה של ממשלת בולגאריה במדיניות שנקטה כלפי היהודים שחיו בתחומה, לרבות הנתינים הזרים שבהם.

ב־29 ביולי 1941 פירסמה ממשלת בולגאריה צו שהגביל עוד יותר את חלקם של היהודים בחיי הכלכלה והמשק, בכל המקצועות: מסחר, תעשייה ומקצועות חופשיים. הותר ליהודים לעסוק בעיסוקיהם רק בשיעור שיספק את צרכיהם. כל יתר היהודים חויבו לחסל את עסקיהם ולהקים שותפויות עם לא־יהודים, שבהם לא יעלה חלקם של היהודים מעל 49%. עתה היתה המטרה לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות בלי לגרום לזעזוע במשק. עם פירסום הצו חיסלו יהודים רבים את עסקיהם, אולם רובם הקימו שותפויות עם לא־יהודים, בוותרם על חלק מהונם, למעשה או למראית עין. ב־29 בספטמבר 1941 נסגרו מחנות־העבודה המיוחדים ליהודים, והמגויסים חזרו לבתיהם. אולם כבר ב־29 ביאנואר 1942 פירסם משרד המלחמה צו מיוחד (מס' 42) לגיוס כל הגברים היהודים גילאי 20-46 מחדש לפלוגות־עבודה. הם גויסו מחדש בראשית מאי 1942.

ועידת ואנזה, שכונסה ב־20 ביאנואר 1942, בהשתתפות ראשי הזרועות השונות של הממשל הנאצי, לתיאום הביצוע של הפתרון הסופי, הביאה להחמרת החקיקה נגד היהודים בבולגאריה. אלכסנדר בלב, איש משרד הפנים הבולגארי, שהה בברלין מדצמבר 1941 עד פברואר 1942, ויש להניח שדרכו הועברו לממשלת בולגאריה ההחלטות שהתקבלו בוועידה זו, בוועידה נדונה גם בעיית היהודים שהיו נתיני הארצות הכבושות, לרבות אלה מהם שהיו נתינים של אחת מגרורות גרמניה.

כתשובה לפניית גרמניה, הסכימה ממשלת בולגאריה כי נתיניה היהודים שבגרמניה או בשטחי־הכיבוש הגרמניים וכן היהודים בעלי נתינות זרה שבבולגאריה יגורשו לפולין. שגרירי בולגאריה בארצות אחרות לא ידעו על הסכם זה ולכן ניסו להגן על היהודים אזרחי בולגאריה, אולם ללא הועיל.¹⁹

ב־25 ביוני 1942 הגישה ממשלת בולגאריה לכית־הנבחרים הצעת חוק להסמכת

18 ראה: קשלס ג, עמ' 61-62.

19 על הצו להגבלת חלקם של היהודים בכלכלה ועל העברת פלוגות־העבודה לרשות משרד המלחמה – ראה: קשלס ג, עמ' 63; על ההסכם בין־גרמניה לבולגאריה בדבר גירוש היהודים לפולין – ראה: קשלס, ג, עמ' 68-74.

הממשלה לנקוט כל האמצעים להסדר השאלה היהודית וכל הכרוך בה. הצורך בחוק החדש נומק על-ידי הממשלה בכך, ש'החוק להגנת האומה' שהיה בתוקף לקה במגרעות חמורות ולא היה בו כדי לפתור את הבעיות שהתעוררו עקב המאורעות שהשתנו במהירות רבה. הנימוק האמיתי לחוק ההסמכה היה רצונה של הממשלה ביתר חופש-פעולה בביצוע מדיניותה האנטי-יהודית. יש להניח שבשלב זה היה ברור לממשלה כי מטרתה הסופית היא השמדת יהדות בולגאריה, בעצת הגרמנים, והיא רצתה למנוע את הדיונים הפארלמנטאריים שהיו עשויים לעורר נגדה את דעת-הקהל הבולגארי. החוק החדש נכנס לתוקפו ב-9 ביולי 1942, ואילו התקנה בדבר ביצועו אושרה ב-26 באוגוסט 1942. תקנה זו קבעה את הקמתו של 'קומיסאריון מיוחד לשאלות יהודיות', אשר תקציבו יכוסה על-ידי גביית אחוז מסוים מן החשבונות החסומים של היהודים בבנקים השונים ועל-ידי הטלת אגרות על הוצאת אישורים ומיסמכים לאנשים ממוצא יהודי. בהתאם לתקנה זו הועברו ועדי הקהילות היהודיות לסמכות הקומיסאריון והחלו להתנהל למעשה על-ידי קומיסארים שמונו לכך. קומיסאר מיוחד מונה גם לקונסיסטוריון היהודי המרכזי. ועדי הקהילות הפכו להיות מעתה צינורות מרכזיים שדרכם הועברו החלטות הקומיסאריון בעניינים יהודיים. גם הקונסיסטוריון חדל לשמש מרכז למאבק היהודי נגד הגזרות והרדיפות והנהגתו המשיכה במאבק מחוצה לו.

תקנה זו גם הרחיבה עוד יותר את ההגבלות על יהודים במוצאם: הונהג אות דמוי כוכב משושה, אשר כל יהודי מעל גיל 10 חויב לעונדו על דש בגדו; על כל בית וכל בית-עסק יהודי נתלה שלט הנושא את השם המדויק של ראש המשפחה ושמות יתר הדיירים; הורחבו הגבלות התנועה והכניסה ליהודים אל מקומות ציבוריים ובתי-שעשועים; נאסר על היהודים לבקר בקיטנות, במעונות מרפא ובמוסדות רפוי; נאסר עליהם להאזין לשידורי רדיו ולהחזיק כלי-רכב מכל סוג. אשר ליהודי סופיה — אלה שחויבו גלות לערי-השדה או אל מחוץ לגבולות הממלכה — קבע סעיף 29 של התקנה כי עד 1 בנובמבר 1942 יש להעביר מסופיה את כל היהודים אשר הפסיקו את עיסוקם בהתאם ל'חוק להגנת האומה' או על-פי תקנה זו ואין להם עיסוק אחר.²⁰ תקנה זו הוצאה לפועל במהירות רבה ביותר. עובדה זו מעידה על מגמת הממשלה להחליש את יהדות בולגאריה ולהופכה אובייקט נוח להשמדה. מגמה זו ניכרת היטב בדו"ח של בלב לגאברובסקי, ב-26 באוגוסט 1942, שבו נאמר:

יש לראות הסדר ראדיקאלי של השאלה היהודית אצלנו בהגירת היהודים תוך כדי חחרמת רכושם. יתכן שהגירת היהודים תהיה בת-ביצוע לאחר סיום המלחמה, או לאחר תפיסת שטחים במזרח או באפריקה על-ידי כוחות הברית.

20 על החוק — ראה: החוברת 'חוק להסמכת הממשלה להסדר שאלת היהודים בבולגאריה', איו"ש; וכן 'גזרות נגד יהודים, חוקים וצווים רשמיים בשנות המלחמה העולמית השנייה 1943-1941', אמג"ח 1/5213 (צרפתית) על התקנה לביצועו — ראה: איו"ש, 2-013/7; וכן 'גזרות נגד יהודים... אמג"ח 1/5213; ראה גם: קשלס, ג, עמ' 74-81.

לעת עתה אין אפשרויות להגירת היהודים, אלא אם כן תסכים גרמניה לקבלם ולהושיבם בגאליציה או בשטח אחר של רוסיה. כינתיים, עד שיווצרו תנאים להגירת היהודים, הכרחי להחמיר באמצעים כלפיהם וכן להגביר את הפיקוח על ביצועם.²¹

בדו"ח זה מדובר על גזילת הרכוש היהודי והגליית היהודים מבולגאריה, אולם לא על השמדתם. האם יש להסיק ממנו, כי מחברו לא ידע את המגמה האמיתית של המדיניות הבולגארית? והרי בלב ידע את החלטות ועידת ואנוה, שכן שהה כברלין בעת התכנסותה. או ידע ונקט לשון מתעתעת, כפי שנהגו לרוב גם הנאצים הגרמנים? אלכסנדר בלב מונה ב־30 בספטמבר 1942 קומיסאר לעניינים יהודיים והחל בביצוע מהיר של התקנות האמורות. על עמדת גרמניה כדבר ביצוע המדיניות האנטי־יהודית בבולגאריה, מלמד דו"ח מהשגרירות הגרמנית בסופיה לשר החוץ ריכטרופ, מ־10 בספטמבר 1942, הקובע:

לאחרונה יש לציין התקדמות ניכרת במדיניות האנטי־יהודית בבולגאריה. על יסוד חוק המעניק לממשלה סמכויות רחבות, פורסמו צווים מרחיקי־לכת... ובמיוחד הקומיסאריון שטרם קיבל צורתו הסופית, יטפל בביצוע קפדני... ועדי הקהילה היהודיים ישמשו שלב הכנה לגירוש...²²

יצויין כי באותה עת לא נאותו גרורות אחרות (הונגאריה, איטליה ורומאניה) לשתף פעולה עם גרמניה בהשמדת אוכלוסייתן היהודית.

ג. תגובת הציבור הבולגארי על הרדיפות והחקיקה נגד היהודים

1. המאבק סביב 'החוק להגנת האומה'

מיד לאחר שהודיע שר הפנים גאברובסקי לעיתונות על כוונת הממשלה לחוקק את 'החוק להגנת האומה' (8 באוקטובר 1940), נערכה ההנהגה המרכזית של יהדות בולגאריה למאבק ציבורי נגד חקיקתו. הקונסיסטוריון השיג בחשאי עותק של החוק, בטרם יוגש לבית־הנבחרים, ומינה שתי ועדות: האחת – לגיוס אנשי־ציבור למאבק והשנייה – לריכוז החומר המדעי נגד טיעוני החוק ולהכנת תזכירים בנדון. תוך זמן קצר הוכנו שתי תזכירים. התזכיר הראשון הופץ ב־12 בנובמבר, עוד לפני הדיון בחוק בבית־הנבחרים, בין 120 אישי־ציבור והדגיש כי החוק המוצע מנוגד לחוקת בולגאריה. התזכיר השני (21 בנובמבר) הצביע על הסתירות בין הטיעונים שבחוק זה ובין המציאות והדגיש כי הפעלת החוק לא תביא שום תועלת לבולגאריה. היהודים

21 ראה: קשלס, ג, עמ' 84.

22 ראה: קשלס, ג, עמ' 85.

נתנו אמון בסובלנותם של העם הבולגארי ושל ממשלתו וקיוו כי יהיה סיכוי למאבקם, בהסתמכם על היחסים התקינים המסורתיים בינם ובין הבולגארים. הקונסיסטוריון הזעיק למאבק זה כל מי שיכול מקרב היהודים ומקרב הבולגארים. נציגיו נפגשו פעמיים עם ראש-הממשלה פילוב וכן עם כמעט כל שרי הממשלה, וכמה מהם (שרי האוצר, המסחר, הביטחון) נתנו ליהודים הבטחות מרגיעות. רק שר הפנים גאברובסקי סירב לקבלם. הם קיימו פגישות גם עם רבים מחברי בית-הנבחרים ועם אישי ציבור מתחומים שונים – בסך-הכל עם כמאה אישים. מגעים קיימו גם עם אישי הכנסייה הפראבוסלאבית, שיחסה ליהודים היה תקין בדרך-כלל. נעשו מאמצים להביא את עמדת היהודים אל ארמון המלוכה, אך המלך בוריס ה־3 לא הראה נכונות לקבל את נציגיהם. בעת ההצבעה על החוק בבית-הנבחרים, שבה הצביעו רבים נגדו, הציע אחד מצירי הרוב כי הוא יצביע נגד החוק ואף יארגן צירים אחרים, אם עמדתם תשתלם. הקונסיסטוריון דן בהצעתו והחליט לדחותה, כדי לא להכתים את מאבקו נגד החוק. אחרי שהחוק אושר בקריאה הראשונה, שלח הקונסיסטוריון ב־25 בנובמבר תזכיר נוסף, ובו נתונים ונימוקים המראים כי חוק זה לא רק שולל את זכויות היהודים אלא יש בו כדי לגזור עליהם השמדה; לכן תבע להכניס שינויים בהצעת-החוק.²³

הצעת-החוק עוררה התנגדות בקרב חוגים רחבים בציבור הבולגארי. עם המתנגדים נמנו איגודים שלמים של בעלי מקצועות חופשיים ואינטליגנציה: סופרים, רופאים, עורכי-דין, אישים וחוגים פוליטיים ומפלגתיים, גורמים בכירים בכנסייה הפראבוסלאבית וגורמים אחרים. לצד חוגי השלטון וארגונים לאומניים ואנטי-יהודיים שונים שתמכו בהצעת החוק, בולטת אגודת הסוחרים בבולגאריה שלא נענתה לפניות היהודים לעמוד לצידם ובמשך כל המאבק הציבורי לא השמיעה את קולה נגד הצעת החוק. עמדתם של כמה מן המעורבים במאבק זה תפורט להלן.

באוקטובר 1940 שיגר 21 סופרים בולגאריים, שנמנו עימם כמה מן החשובים והנודעים בספרות זו (ג' צירמדז'יאב, ל' סטוינוב, א' פלין, א' באגריינה, ט' קונב ואחרים), מכתב אל ראש-הממשלה פילוב, עם העתק אל יו"ר בית-הנבחרים. במכתבם דחו הסופרים את הטענה, כי נשקפת לבולגאריה סכנה מצד יהודיה, הדגישו כי החוק מנוגד למסורת הסובלנות בארץ זו ועשוי להסב נזק לשמה הטוב. באיגרתם נאמר, בין היתר:

... אנו מאוד מופתעים, ואף נבוכים, על שעלה בבולגאריה הרעיון לחוקק חוק מעין זה. בשעה שלא מורגשת כל סכנה לאומתנו מצד גורם כלשהו. אנו בדעה, שחוק כזה יזיק מאוד לעמנו, אל נא יתנו למוסדות החקיקה לחוקק חוק אשר ישעבד חלק מן הנתינים הבולגאריים וירשום דף שחור בדברי ימינו החדשים...

23 ראה: קשלס, ג, עמ' 40-48 (וגם בהמשך); ארדיטי, יהודי, עמ' 37, 46. לדעת קשלס, הפעולה הנמרצת של יהודי בולגאריה היא שעוררה את ההתנגדות לחוק בקרב הציבור הבולגארי. נראה לי, כי טיעון זה אינו מוכח, אף שאין ספק כי התגובה היהודית היה לה משקל רב במערכה הכוללת נגד החוק.

תפקידנו להזהיר את אלה שהדבר תלוי בהם, לכל יתנו יד לעיבוד חוק כזה, אשר יפגע ביוקרת הארץ ובמסורת של סובלנות דתית ואנושית. בשם התרבות ולמען שמה הטוב של בולגאריה, אנו מבקשים מכם למנוע חקיקת חוק שתוצאותיו העגומות יאפילו על חוקת המדינה שלנו ויוחירו זכרונות כבדים ביותר.²⁴

אגודת עורכי-הדין שלחה ב־30 באוקטובר מכתב אל ראש-הממשלה פילוב ובו הדגישה במיוחד הבטים משפטיים. היא ציינה כי בהצעת-החוק ניתנה הגדרה בלתי מבוססת לגמרי למונח 'יהודי' וכי חוק זה סותר סעיפים בחוקה, המעניקים אזרחות לכל מי שנולד בבולגאריה וכן למהגרים על-פי הסכמת בית-הנבחרים. החוק גם פוגע בעקרון השוויון בבולגאריה (סעיף 57 בחוקה קובע: 'כל אזרחי בולגאריה שווים בפני החוק. אין מעמד מועדף בבולגאריה'), ופגיעה זו תשלול את זכותה המוסרית של הארץ להגן על מיעוטיה בארצות אחרות. האגודה גם כושרת בטענה, כי היהודים מסכנים את בולגאריה ומתנגדת להטלת מגבלות כלשהן על עורכי-דין יהודים. במכתב האגודה נאמר בין היתר:

הסתדרות עורכי-הדין הבולגארית קיבלה בהפתעה את הצעת החוק להגנת האומה... אנחנו מעוניינים לדעת איזה משטר יוטל על היהודים בבולגאריה. הצעת החוק... שוללת את זכויותיהם האזרחיות והפוליטיות של המיעוט היהודי... מטילה שורה של הגבלות קובעות ומשפילות על המיעוט היהודי בבולגאריה.

בהכרזת שר הפנים והבריאות, לא נרמז מהו הצורך שהביא לחקיקת חוק כזה אצלנו... ואם השר בעצמו... מכריז שהמדינה הבולגארית היא לאומית לחלוטין ושאוּמַתנו שמרה על טוהרה, הרי שום צורך לאומי אינו מחייב חקיקת חוק כזה, המגביל והמשפיל מבחינה מוסרית קטגוריה מסוימת של אזרחים בולגאריים. יהדות בולגאריה מעולם לא היוותה סכנה למשקנו, לתרבותנו ואף לא לטוהר עמנו... לכן אין ביכולתנו למצוא צידוק כלשהו — בשים לב לאינטרס המדינה והעם — לנקיטת אמצעי הגבלה והשפלה כגון אלה לגבי המיעוט היהודי בבולגאריה... חובה עלינו להכריז, שאין קיימים כל נימוקים בעלי אופי מקצועי המחייבים הטלת הגבלות כלשהן על חברינו עורכי-הדין ממוצא יהודי...

אולם לבד מכל הנימוקים הנ"ל, היתה תמיד חשיבות ממדרגה ראשונה, בעינינו עורכי-הדין הבולגארים, לצד החוקי של השאלה. הצעת החוק שמכנים תהיה מהלומה חדשה על תחיקתנו היסודית. הקונסטיטוציה הבולגארית אושרת בפירוש חלוקת האזרחים הבולגארים לסוגים נחותים ועליונים... לאור האמור לעיל, אנחנו מבקשים במפגיע לנטוש הצעת חוק זו אשר אינה נחוצה, מזיקה ועומדת בסתירה לעקרונות היסוד המשפטיים שלנו ולצדק.²⁵

24 המכתב במקורו — ראה: איר"ש, 2-013/7. תרגום המכתב — ראה: קשלס, ג, עמ' 44.
 25 נוסח עברי של המכתב — ראה: קשלס, ג, עמ' 45-46.

גם אגודת הרופאים הבולגארים שלחה ב־5 בנובמבר מכתב מחאה נגד הצעת־החוק אל שר הפנים והבריאות גאברובסקי. במכתבה מדגישה האגודה, כי היא ארגון לא־פוליטי ואף־על־פיי־כן אין היא יכולה להישאר אדישה לחוק המוצע. את התנגדותה לחוק מנמקת האגודה הן בנימוקים כלליים — כפירה בהנחה כי היהודים הם גזע נחות וכי קיים חשש להשתלטותם על הכלכלה הבולגארית, הסתמכות על מסורת הסובלנות בארץ זו — והן בנימוקים פרופסיונאליים: הרופאים היהודים מספרם מועט ביותר, מכלל 32,000 רופאים בבולגאריה 146 הם ממוצא יהודי ורק 18 מהם בשרות הממשלה, חלקם באזורים נידחים ששורר בהם מחסור ברופאים. האגודה מתנגדת לבידוד היהודים מהאוכלוסייה הכללית ומגוננת על חבריה היהודים כחלק בלתי־נפרד מציבור הרופאים במדינה. במכתב הרופאים נאמר, בין היתר:

... אחת המטרות של הצעת־חוק זו היא שמירת הטוהר של האומה הבולגארית ומניעת השפעה כלשהי מצד המיעוט היהודי בארץ על חיינו החברתיים והפוליטיים. מבלי להיכנס לפרטי השאלה בדבר הטענה המופרכת מיסודה על נחיתות הגזע היהודי, מבקשת הנהלת אגודת הרופאים להדגיש... שהעם הבולגארי מצליח לשמור על אופיו הלאומי הטהור... ואין היא רואה כי נשקפת סכנה כלשהי לטוהרו של עמנו.

... אנחנו יראים, שאם החוק יתקבל, ייפגעו השם הטוב והיוקרה של עמנו הטולראנטי ורחב הלב, שהשתמרו במשך הדורות.

בהסתמך על הטעמים הנ"ל ועל ההנחה המקובלת שיהודי בולגאריה היו תמיד אזרחים לויאליים בכל המובנים, אין אגודת הרופאים הבולגאריים, כאגודה מקצועית בלבד, יכולה להשאר אדישה כלפי גורלם של חבריה ממוצא יהודי...²⁶

הכנסייה הפראבוסלאבית בבולגאריה התנגדה גם־כן באופן פעיל לקבלת החוק המוצע, ומעורבותה מלמדת על נטיותיה הלאומיות. בלטו בהתנגדותם המטרופוליטים: קיריל מפלובדיב, סופרוני מוראצה, נאופיט מוידין, ובמיוחד סטפאן מסופיה. המטרופוליט סטפאן התנגש עם ראש־הממשלה פילוב וגורמים אחרים במשטר. בתזכירים שהגישו ובפגישות שערכו, העלו אישי הכנסייה נימוקים דתיים ומוסריים להוכחת העוול שבחוק. במכתב מאת הכנסייה הפראבוסלאבית אל ראש־הממשלה, שנשלח ב־16 בנובמבר, נטען כי כנסייה זו הודתה מאז ומעולם עם גורל העם הבולגארי בצער ובשמחה, ובמיוחד בעיתות של סבל וסכנה. כן התריעה הכנסייה מפני שגיאות שהיו עשויות להמיט אסון על העם הבולגארי. עתה רואה הכנסייה מחובתה להצביע על הסכנות הטמונות בחוק להגנת האומה, שהוא לרעת האומה, שעליה מצווה הכנסייה להגן, ופוגע ביסודות הצדק.²⁷

26 המכתב במקורו — ראה: איר"ש, 2-013/7. תרגום קטעים מהמכתב — ראה: קשלס, ג, עמ' 45.

27 מכתב הכנסייה — ראה: איר"ש, 2-013/7. על פעילות הכנסייה — ראה: קשלס, ג, עמ' 49;

ארדיטי, יהודי, עמ' 38.

מחאות נגד הצעת־החוק נשלחו ממיגזרים נוספים של הציבור. לבד מהארגונים המקצועיים הכלליים (הרופאים, עורכי־הדין), גם איגוד עורכי־הדין בוידין שלח תזכיר לראש־הממשלה ולי"ר בית־הנבחרים (ב־3 באוקטובר). תזכירי התנגדות שלחו גם הארגונים המקצועיים בפלובדיב. הטכנאים ציינו: 'החוק להגבלת זכויות המיעוטים הוא חוק אנטי־אנושי. ההיסטוריה הבולגארית וחוק־היסוד של המדינה חסוכים תופעות כאלה. אל תשמירו את יסוד כל החוקים הבולגאריים'.²⁸ בתזכיר של חברות אזרחים מן המעמד הבינוני הובעה התנגדות לקבלת החוק, שכן: 'אנחנו מדגישים, שהיהדות הבולגארית איננה אשמה והיא נושאת שכם אחד עם העם הבולגארי את סבל תוצאות המצב הנוכחי'.²⁹ אליהם הצטרפו מורים מפלובדיב, ששלחו מברק לבית־הנבחרים (לטודור פוליאקוב, כנבחר מפלגת הפועלים) ובו הם מוחים נגד החוק, כי הוא מנוגד למסורת הבולגארית של חרות, אמת וצדק. במברק אחר שנשלח על־ידי פועלי טקסטיל מפלובדיב, נאמר: 'שכם בשכם עם הפועלים היהודים אנחנו יוצרים למען העם הבולגארי וסובלים עימם עוני ואי־צדק'.³⁰ בהמשך מברקם נאמר עוד, כי החוק המוצע מנוגד לאינטרס של הפועלים הבולגארים. בדברי פועלי הטקסטיל באה לידי ביטוי הזדהות מלאה עם הפועלים היהודים וראייתם כחלק ממעמד הפועלים הבולגארי, בניגוד לניסיון להציגם כמנצלי האוכלוסיה. גם קבוצה של נגרים עושי־כיסאות שלחה מברק מחאה לבית־הנבחרים. ואילו איגוד נפגעי המלחמה תבע שלא להחיל את החוק הנדון על היהודים שנפגעו במלחמה.

נוסף לארגונים ולקבוצות שונות באוכלוסיה, השמיעו את קולם נגד החוק גם אישי־ציבור כבודדים. בין אלה בלטה תגובתו של דימו קאזאסוב, סוציאל־דמוקראט לשעבר, שעבר לחוגי הימין שכבשו את השלטון בשנת 1923 ועם זאת נשאר נאמן לעקרונות הדמוקראטיה. קאזאסוב, ששימש כשר כמה פעמים, שיגר ב־18 בנובמבר מכתב לראש־הממשלה פילוב ושלח העתק ממנו לכל השרים ולכל צירי בית־הנבחרים. במכתבו מגן קאזאסוב על חופש־הדיבור בבולגאריה ועל שלמותה המוסרית ויחורה של האינטליגנציה הבולגארית. הוא תוקף את דרך פעולתה של הממשלה ואת אמצעיה (הצנזורה והשוט), כן הוא מפריך את הטענות בעד החוק ואת ההאשמות נגד הסופרים הבולגארים שיצאו נגד החוק. לעומת זאת הוא מציג את האמת האובייקטיבית על היהודים שהם מיעוט קטן וחסר השפעה בבולגאריה בין מיעוטים אחרים בעלי משקל רב ממנו. במכתבו נאמר, בין היתר:

כידוע, נתונים 6 מיליון בולגארים לאלם גמור ורק לעשרה מהם שמורה הזכות לדבר על הכל, לעשות הכל, להיות מסוגלים לכל...

אולם היום הורחבה פריבילגיה זו. נהנים ממנה יידיים של כב' על־מנת לסווג

28 ראה: איר"ש, 013/7-2.

29 ראה: ארדיטי, יהודי, עמ' 39. שם צוין כי התזכיר נשלח ב־23 באוקטובר 1941, צ"ל 1940.

30 מברקי המורים ופועלי הטקסטיל מפלובדיב — ראה: איר"ש, 013/7-2.

אותנו לנאצינאליסטים ולאינטרנאצינאליסטים, לפאטריוטים ולבוגדים, למצילים ולמועלים.

בהיתר הצנזורה, שכב' אחראי לה, נדפס והופץ באלפיו כרוז, שבו הואשמו הסופרים הנודעים ביותר... בלקיחת שוחד, רק מפני שהושיטו הגנה נאמנה ליהודי בולגאריה. איזו תמונה! הרפש חוסה תחת כנפי הצנזורה, ואילו קורבנותיו — ידידיו של כב' — חוסים תחת שתיקתו האדישה והשלווה... כבודו מצדיק את הצעת החוק נגד היהודים בצורך למנוע השפעות חוץ ולהגן על ייחודו של העם הבולגארי. אך מדוע יעצום כב' את עיניו נוכח 650,000 תורכים... 70,000 רומאנים... ובתיספור זרים לאין ספור... אינני מצדיק רדיפות של תורכים ורומאנים, אך שואל אני, מדוע תראו את הקיסם הזה ובקורה לא תבחינו...

כלום אין מוכיחות עובדות אלו, שצביעות מוזרה מסתרת מאחורי המאבק נגד השפעות חוץ? את מי תרצו להטעות, שהמלחמה ביהודים ובמאסונים, שאין להם כל השפעה בחיינו הציבוריים, איננה פרי של השפעה זרה? רק אמצעי אחד בידיכם להטעות את העם בשאלות אלה ובשורה של שאלות אחרות — הצנזורה והשוט. בידיהם הפקיד היום נשיא האקדמיה למדעים,³¹ את הדאגה לשמירה על יוקרת האמת. אולם האמת, על אף הכל, תצא לאור העולם, ולאורה יראה העולם, מופתע, כי נשיא האקדמיה למדעים אוחז בשוט תחת לאחוז בלפיד.³²

גם אישי ציבור כולטים נוספים יצאו נגד החוק, בהם: הפובליציסט קוסטה ספיסארבסקי, הסופרים סטיליין צ'ילינגירוב וטריפן קונב, פרופסורים, צירים, ראש-ממשלה ושירים לשעבר. רושם חזק במיוחד עשה המכתב של כריסטו פונב, מראשי המפלגה הסוציאלי-דמוקראטית, אל צירי בית-הנבחרים, שבו הוא מגדיר חוק זה: 'הצעת-החוק הבלתי חוקית נגד חלק מאזרחי בולגאריה'. במכתבו הוא הדגיש בין היתר את התחיבותו של נבחר העם לשמור על החוקה הבולגארית ועל הגשמתה, כיסוד למשטר מדיני ולחיי ציבור; האופי החיובי של הציבור היהודי בבולגאריה ותרומתו לעם, מסירותו של הלוחם היהודי בבולגאריה למולדתו, האופי הפרולטארי של הציבור היהודי, המפריך כל טענה בדבר 'השתלטות יהודית על כלכלת בולגאריה'.³³ כנגד התמיכה הנרחבת למדי ביהודים מצד חוגים ואישים שתבעו לא לאשר את 'החוק להגנת האומה', יצאו חוגים ואישים אנטי-יהודיים במערכה משלהם, שבאה לידי ביטוי במאמרים בעיתונות ובהצהרות תמיכה בחוק המוצע ובמדיניות הממשלה. עם התומכים בחוק נמנו: הפדראציה של חיל-המילואים בבולגאריה, 'חילי החזית',

31 ראש-הממשלה פרופ' בוגדאן פילוב היה נשיא האקדמיה למדעים בבולגאריה.

32 מכתבו של קאזאטוב — ראה: קשלס, ג, עמ' 47. קשלס סבור, כי המכתב מהווה 'מרד גלוי ומלא העזה של הציבוריות הבולגארית בשליטי הממלכה הבולגארית דאו ואפולוגיה מהירה על חופש הדיבור והפרסום בארץ זו' — שם, עמ' 46-47.

33 ראה: קשלס, ג, עמ' 48-49.

'ארגון קציני המילואים', 'הארגון הכללי של קורבנות המלחמה', 'ארגון סמלי המילואים', 'ארגון הנוער הבולגארי', 'האיגוד הלאומי של הסטודנטים', 'ידידי הארי' (ארגון אנטישמי), אגודת הרוקחים; וכן אגודת הסוחרים, שכאמור סירבה לפניית היהודים לתמוך במאבקם ותמכה בשתיקה בחוק. נימוקי התומכים בחוק, שבאו לידי ביטוי בתזכיריהם ובמאמריהם בעיתונות, הם הטיעונים האנטישמיים השגרתיים, כגון, שהיהודים מנצלים את הבולגארים והכנסתם הממוצעת היא גבוהה מזו של הבולגארים, היהודים אינם נאמנים למדינה, גורמים לעליית הפשיעה. ראוי להזכיר, כי 'הנוער הבולגארי' ציין בתזכירו את הסובלנות של העם הבולגארי אשר 'נוצל עד עתה על־ידי אלמנטים זרים שונים, וראשית כל על־ידי היהודים', כנימוק דווקא לתמיכה בחוק. האיגוד הלאומי של הסטודנטים כתב לראש־הממשלה על 'הרופאים והאיגוד של עורכי־הדין ושל קבוצת סופרים, הם דורשים מאת הממשלה לא לפגוע ביהודים... קשה לנו שלא להאמין, כי זוהי פעולה משוחדת... בתזכיר ידידי הארי נאמר: 'העונש החמור שיש להטיל על אלה שיוצאים להגן על היהודים הוא — תלייה פומבית'.³⁴

ההתנגדות הציבורית הנרחבת ל'החוק להגנת האומה' לא הועילה. גורל החוק הוכרע בסכרניה, שבה היה רוב לתומכי הממשלה.

2. הויכוח על החוק בבית־הנבחרים

באמצע חודש נובמבר 1940, הוגשה הצעת 'החוק להגנת האומה' לאישור בית־הנבחרים. הצירים שיצאו להגנת היהודים נמנו עם: מפלגת העם, המפלגה הדמוקרטית הבולגארית, המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, צירים 'בלתי תלויים' (למעשה, נציגי המפלגה הקומוניסטית אשר הוצאה אל מחוץ לחוק ופוזרה על־ידי הממשלה) ואיוואן פטרוב, הציר מטעם העיר לובץ. על־אף השתייכותו לרוב הממשלתי. קצת מעיקרי הדברים של צירים אלה נביא להלן.

טודור פוליאקוב (עורך־דין מפלובדיב, 'הבלתי תלויים') הפריך את הטענה, כי היהודים מהווים סכנה לבולגאריה ולכלכלתה, שכן כרובם הם שכירים בחרושת, בעלי־מלאכה, סוחרים ועירים ובעלי מקצועות חופשיים — העושים מלאכתם באמונה. לדבריו, החוק המוצע הוא אנטי־סוציאלי, אנטי־מוסרי ובלתי־אנושי, ולכן:

עלינו להתעלם לחלוטין מן הקידמה התרבותית, כדי לחוקק חוק כזה, שהוא בבחינת חזרה לימי־הכנינים המחפירים, עת תפרו כתמים צהובים על בגדי היהודים, עשקום ושדרום. ועתה כשהסכרניה הבולגארי פועל בהתאם לעקרונות החוקה, באים ומעבדים הצעת־חוק המנוגדת לחלוטין לחוקה. בכך אנו כותבים דף בהיסטוריה שלנו אשר יבוא יום ונתבייש בו. החוק הוא פרי של

³⁴ על המערכה של החוגים האנטי־יהודים לתמיכה בחוק — ראה: ארדיטי, יהודי, עמ' 40; צ'ארי, עמ' 38; קשלוס, ג, עמ' 49.

תעמולה זרה. אני מציע אפוא לשנות את הכותרת שלו ולכתוב: הצעת חוק לקלון הלאום.³⁵

פרופ' פסקו סטויאנוב (מפלגת העם) טען בנאומו, כי:

ליהודים לא היה ואין חלק ותפקיד כלשהו בקביעת המדיניות, ואף לא בחיי הציבור הבולגארי. יהודים אין בסברניה. אמת זו ידועה לכם — אנחנו יודעים על כך גם מהסברניה הקודם. בינינו לא היו ואין יהודים — ואף לא בממשלה. אין יהודים בין אנשי הקצונה, בתיאטרון, בעיתונות במו"לות, בסוכנויות הידיעות, בסגל הדיפלומאטי, בפקידות. זאת אתם יודעים. מיותר שאומר לכם.³⁶

ניקולה מושאנוב (המפלגה הדמוקראטית) ואטאנס בורוב ניצלו את הנוהג הפארלמנטארי וביקשו כדברי תשובתם לנאום הכתר, כי המלך יתערב וישפיע על הממשלה לגנוז את החוק המוצע. המלך בוריס ה־3 לא נענה לבקשתם. האופוזיציה בבית־הנבחרים יצאה נגד הטיעונים האנטישמיים שהאשימו את היהודים כמנצלי הבולגארים. היא גם התריעה כנגד אופיו האנטי־קונסטיטוציוני של החוק, אולם טיעון זה היה חסר תכלית, כי בבולגאריה לא היה מוסד משפטי שבסמכותו לאכוף את עקרונות החוקה על החקיקה השוטפת.

דברי תמיכה בחוק המוצע השמיעו צירים שהשתייכו לסיעת הרוב. הם העלו בדבריהם את הטיעונים האנטישמיים השגורים ובחלקם אף דברי הסתה נאציים מובהקים. בדבריהם הושמעו האשמות נגד היהודים, שהם רודפי בצע ונושכי נשך, שהם מנצלים מבחינה כלכלית את הבולגארים, שהיהדות היא ארגון בינלאומי, שקיים קשר יהודי־מאסוני עולמי וכיו"ב. יצוין עוד, כי המפלגה הקומוניסטית אמנם מחתה נגד המדיניות האנטי־יהודית, אולם מאוחר יחסית, בגלל הכרית בין ברית־המועצות לגרמניה שהיתה בתוקף באותו זמן.³⁷

תגובת הציבור הבולגארי ומלחמת האופוזיציה בבית־הנבחרים לא הצליחו למנוע את אישור החוק להגנת האומה, אולם המהירות שבה הועבר החוק לאישור מעידה על חששה של הממשלה מפני ההד שיהיה לויכוח פארלמנטארי זה ברחבי הציבור הבולגארי, לנוכח גל ההתעוררות והמחאות שהתעורר בקרבן. לכאורה אושר החוק על־ידי הרוב בבית־הנבחרים, ומבחינה פורמאלית פירוש הדבר שהוא נתמך על־ידי רוב העם הבולגארי. אולם עד כמה ביטא חוק זה באמת את עמדת העם הבולגארי? אין

35 ארדיטי, יהודי, עמ' 41 (מתוך מישור, עמ' 63).

36 ארדיטי, יהודי, עמ' 45 (מתוך מישור, עמ' 62).

37 לאחר המלחמה הבליתו סופרים פרו־קומוניסטיים את חלקה של מפלגתם במאבק לטובת היהודים בעת המלחמה — למעלה משיעור משקלה בפועל. יש לראות בכך ניסיון שלאחר מעשה לפאר את תדמיתה של המפלגה הקומוניסטית. יצוין עוד, כי לאחר המלחמה, כאשר נערכו 'משפטי העם' בבולגאריה הקומוניסטית, רק לאחר לחץ ציבורי הועמדו לדין גם אלה שהואשמו ברדיפת יהודים בימי המלחמה. ואלה שהועמדו לדין נפטרו כעונשים קלים יחסית.

לנו כלים להשיב על כך.³⁸ מכל מקום, במשטר האוטוקראטי הטוטאליטארי ששרר בבולגאריה, שבו היה תהליך מתמיד של צמצום חריות, יש לראות בעצם ההתעוררות כנגד חוק זה השג לא מבוטל.

במישור המעשי, תגובת הציבור הבולגארי לטובת היהודים לא הצליחה לבטל את הרדיפות, אולם היוותה גורם שהממשלה היתה חייבת להתחשב בו. כאשר מאוחר יותר, בשנת 1943, עמד על הפרק שילוחם של יהודי בולגאריה למזרח, הצליחו צירי בית־הנבחרים מקיוסטאנדיל, שנמנו עם הרוב הממשלתי, לעצור את מכונת הרצח ולמנוע לפחות את מישלוח היהודים בעלי נתינות בולגאריה. דבר זה השפיע על הצלת יהדות בולגאריה.

סיכום

החקיקה האנטי־יהודית בבולגאריה בשנות 1940-1942 נשענה על יסודות גזעניים ובאה להגביל, לבודד, ולהשפיל את היהודים מכלל הציבור הבולגארי ולהציגם כיסוד זר ועוין. תחיקה זו נחקקה בהשראת חוקי גירנברג הנאציים. בהשוואה לארצות־גרות אחרות של גרמניה, נראה כי התחיקה האנטי־יהודית בבולגאריה היתה קיצונית וטוטאלית יותר. שיאו של תהליך זה היה החוק להסמכת הממשלה לטיפול בשאלה היהודית, שנתקבל ביולי־אוגוסט 1942, הקומיסאריין לעניינים יהודיים, שהוקם כזרוע מבצעת למדיניות הדיכוי כלפי היהודים. חוק זה משקף את כוונת הממשלה להגיע ליד חופשית בשאלה היהודית, במגמה להשמיד את יהדות בולגאריה, ולמנוע ויכוחים בכית־הנבחרים בגלל חששה מתגובת הציבור.

בויכוח סביב השאלה היהודית הועלו הנימוקים הבאים.

במחנה התומכים ביהודים: החוק פוגע במסורת הסובלנות הדתית וההומאניות של העם הבולגארי; אין היהודים פוגעים בטוהר הגזע, וזו תורה מופרכת מעיקרה; אין הם משתלטים על עמדות כלכליות, להיפך הם יסוד עמל ופרודוקטיבי ורבים בקרבו שרויים בעוני; תרומתם למשק הבולגארי רבה והם מגלים אחריות ונאמנות בעיסוקיהם השונים; החוק נוגד את החוקה הבולגאריה, שלפיה כל האזרחים שווים, ופוגע ביסודות הצדק; המאבק נגד חקיקה זו הוא אכן־בוהן לדמוקרטיה ולשלמות המוסרית בבולגאריה; היהודים הם חלק אינטגרלי של העם הבולגארי, הם לחמו בכל מלחמותיו והפגינו נאמנות ואהבה למולדת; אין בהיסטוריה הבולגאריה דוגמה לרדיפות כאלה; המדיניות האנטי־יהודית היא חזרה לימי־הביניים ואות קלון לעם הבולגארי, שהיה מיעוט מדוכא במשך מאות שנים, לחם למען החופש ולא יאה

38 קשלס גורס, כי התנגדות לחוק הקיפה חוגים צרים בבולגאריה, בעוד שהמוני־העם נשאר אדישים. דעתו לא נראית לי. אמנם לא היו מחאות המוניות נגד החוק, אולם בין המוחים היו הכנסייה הפראבוסלאבית, שהשפעתה על המוני העם היתה עצומה, וכן נגרים, פועלים ואנשים מן המעמד הבינוני. מכאן שתומכי היהודים באו מקרב שכבות רחבות בציבור. יש עוד לציין את הצטרפות המפלגה הקומוניסטית למאבק זה, אם כי מאוחר יחסית.

שישלול את החופש ממיעוטים אחרים. לנימוקים אלה יש להוסיף טיעונים שהתייחסו לפוליטיקה ריאליית, כגון: אין היהודים אשמים בסבלות בולגאריה אלא מדיניות הממשלה היא שגררה עם זה למלחמה לצד גרמניה וכנגד אחיו הסלאביים, הרוסים והיוגוסלבים; המדיניות האנטי־יהודית באה לשרת את מגמות הגזל של הממשלה; המצוקה הכלכלית של בולגאריה מקורה בהפניית מוצריה למאמץ המלחמה הגרמני. לעומת זאת, התומכים במדיניות האנטי־יהודית הטעימו, כי היא באה להגן על בולגאריה מפני יסוד זר ועוין ולעזור להתפתחות האומה הבולגארית במסגרת סדר־החיים החדש המוקם באירופה; היהדות הינה סניף של ארגון בינלאומי, השואפת לגזול ולעשוק את העם הבולגארי; היהודי פוזר בין העמים כדי שיוכל לגזול ולשדוד את אלה שבקרבתו הוא יושב; הוא משתלט על העמדות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות בבולגאריה ומהווה סכנה; היהודים מנצלים את 'הבונוס החופשיים' כדי להשתלט על העולם.

התגובה הפרו־יהודית הקיפה חוגים רבים של הציבור ושיקפה את מסורת היחסים התקינים בין הבולגארים ליהודים. לעומת זאת, תומכי המדיניות האנטי־יהודית באו בעיקר מקרב חוג צר של פאשיסטים, אשר דרכם וטיעוניהם היו פרי השפעה מן החוץ. תגובת הציבור הבולגארי לא הצליחה למנוע את רדיפת היהודים, אולם היתה גורם שהממשלה נאלצה להתחשב בו, ועל־כן השפיעה על הצלת היהודים מאוחר יותר.

הפניות ביבליוגראפיות

אורן	נ' אורן, 'הצלת יהדות בולגאריה מנקודת־ראות חדשה', קובץ מחקר ירושם, ז (תשכ"ח), עמ' 77-99.
איר"ש	ארכיון יד ושם, ירושלים.
אמג"ח	ארכיון 'מורשת', גבעת־חביבה.
אנטישמיות ושואה	אנטישמיות ושואה, המרכז להוראת מדעי הרוח והחברה, בית־הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז.
ארדיטי, הספרות	ב' ארדיטי, הספרות האנטישמית בבולגאריה — רשימה ביבליוגראפית, חולון תשל"ב.
ארדיטי, יהודי גרינברג	— —, 'יהודי בולגאריה בשנות המשטר הנאצי, 1940-1944, חולון תשכ"ב. Natan Grinberg, <i>Hitleriskiyat natisk sa unistojavone na evreite ot Bulgaria</i> , Tel Aviv 1961.
טמיר	Vicki Tamir, <i>Bulgaria and Her Jews</i> , New York 1979.
יהדות בולגאריה	ד"ר א' רומנו ואחרים (עורכים), 'יהדות בולגאריה — אנציקלופדיה של גלויות, כרך עשירי, ירושלים-תל־אביב תשכ"ו.
מישו	לויאב מישו, תודתנו, סופיה 1945 (בבולגאריה).
משפטי העם	משפטי העם, ארכיון יד ושם, ירושלים 0/3/2.
פיטי	בוקר פיטי, הציבוריות הבולגארית על הגזענות והאנטישמיות, סופיה 1936 (בבולגאריה).
פרלום	'פרלום', עיתון, סופיה (בבולגאריה).
צ'ארי	Frederick B. Chary, <i>The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944</i> , Pittsburgh 1972.
קונפינו	ד"ר ב' קונפינו, עליה ב' מחופי בולגאריה, ירושלים-תל־אביב 1965.
קשלס	ח' קשלס, קורות יהודי בולגאריה, כרכים א-ג, תל־אביב תשל"ל-תשל"א.